

ÉRTÉK ÉS TÖRTÉNELEM

Heller Ágnes

Az a gondolat, hogy az emberek maguk csinálják történelmüket — de készen talált feltételek között —, tartalmazza a marxi történelemfelfogás két alaptételét: az immanenciát egyrészt, az objektivitást másrészt. Első látszatra az immanencia elve tartalmazza a teleológia, az objektivitás elve a kauzalitás tényét: az emberek célokat tűznek ki, de a körülmények meghatározzák azokat, a céloktól eltérő eredményekre vezetnek stb. Ez azonban csak akkor lenne igaz, ha a „körül-mény” és az „ember” két különálló entitás volna. Holott azok bizonyos „körül-mények”, melyek között az emberek célokat tűznek ki, maguk a társadalmi-emberi viszonyok, a dolgok közvetítette emberi viszonyok. A „körül-mény” sosem holt tárgyak, akár termelőeszközök összessége, hanem termelőerő, társadalmi szerkezet, gondolkodásmód egysége, tehát végtelen sok teleologikus tételezést tartalmazó komplexum, ilyen teleologikus tételezések objektív eredője. S fordítva: mikor az emberek célokat tűznek ki, akkor nemcsak kérdésvetéseik udvara és iránya kauzálisan meghatározott, de célirányos tetteik s bárminő más objektivációik újabb klauzális sorokat indítanak be.

Kauzalitás és finalitás tehát Marxnál egymást szükségképpen tételező társadalomontológiai tények. Persze: az egymást szükségképp tételezés csak a társadalomra nézve igaz, hiszen természeti okság minden teleológia nélkül létezik. Az előbbiből következően a jelenség-lényeg fogalom-pár is társadalomontológiai valóságot fejez ki. Finalitás nélkül értelmetlen a lényeg fogalma, mert csak adott célkitűzés szempontjából van lényeges — és így jelenség is. A természetben a törvényszerűség az, ami ontológiai valóság-lényeg és jelenség a természetre vonatkoztatva csak ismeretelméleti kategóriaként értelmezhető.

Mi most azonban nem az egyes ember célszerű tevékenységei és az objektív történelmi folyamat problémáját elemezzük. Azt a kérdést vetjük fel, hogy van-e a történelemnek célja; ha nem, miből ered az objektív célszerűség látszata? Végül, hogy a történelmi fejlődés és egy objektív célszerűség gondolata szükségképpen összetartoznak-e.

A történelem a társadalom *szubsztancialitása*. A társadalomnak nem lehet emberen kívüli szubsztancialitása, miután éppen az emberek a társadalmi objektivitás hordozói, csak ők építik és adják tovább a mindenkori társadalmi szerkezetet. De ez a szubsztancialitás nem lehet az *egyes* ember, mert bár az egyes saját társadalmi viszonyainak összessége, sosem foglalhatja magába a társadalmi viszonyok extenzív vagy intenzív végtelenségét. Ez a szubsztancialitás még csak nem is az, amit Marx az „emberi lényegnek” nevezett. Az „emberi lényeg” — mint látni fogjuk — maga is történeti; a történelem az emberi lényeg kibontakozásának története, de nem azonos azal. A szubsztancia nemcsak a lényegest tartalmazza, hanem az egész heterogén társadalmi struktúra *folyamatosságát*, az értékek folyamatosságát. Így nem lehet más a társadalom szubsztanciája, mint maga a történelem.

Ez a szubsztancialitás strukturált, messzemenően *heterogén*. A heterogén szférák — mint: termelés, tulajdonviszony, politikai szerkezet, mindennapi élet, erkölcs, tudomány, művészet stb. — egymáshoz az elsődlegesség-másodlagosság vagy egyszerűen a másság viszonyában állnak. A heterogén szférák között nincs egyetemes hierarchia, univerzális lényeg-jelenség viszony. A termelőerők fejlődése elsődleges a társadalom össz-szerkezetének fejlődéséhez képest — ez azonban nem jelent lényeg-jelenség tagolódást. Amennyiben a heterogén szférák között hierarchia jön létre, ez mindig egy adott konkrét ponton, adott feladatok vagy döntések szempontjából, konkrét célok vonatkozásában történik.

Az idő a történések irreverzibilitása. *A történelmi idő a társadalmi történések irreverzibilitása*. Minden történet *egyaránt* irreverzibilis; ezért értelmetlen arról beszélni, hogy az idő az egyes történelmi korokban „lassabban”, máskor „gyorsabban” halad. Ami változik, az nem az idő, hanem a társadalmi struktúrák átalakulásának sebessége, az átalakulás ritmusa. De ez a sebesség a heterogén szférákban *eltérő*. Innen ered az egyenlőtlen fejlődés, mely a marxi történetfelfogás egyik centrális kategóriája.

Maguk a fent említett, egymáshoz való viszonyukban heterogén, nem hierarchikus szférák szféra-homogeneitásukon belül maguk is heterogének; s ezeknek ugyanakkor van lényeg-jelenség tagozódásuk is. Ezek a történelem nagy süllyesztői és egyúttal bölcsői is. Itt süllyednek a mélybe az egykor jelentős struktúrák, hogy tovább éljék most már össztársadalmi szempontból jelentéktelen életüket; itt emelkednek fel mások a jelentéktelenségből a jelentőségbe. Így pl. a *face to face* csoportalakulatok a nemzetségek korában a társadalmi szerkezet legfőbb integrációi voltak: ezekben szerveződött a munka, ezek ter-

melték a szokásokat; ma az integrációk széles skálája épül rájuk, s ezeket nem lehet többé a *face to face* csoportokra „visszavezetni”. Vagy fordítva: a civilbátorság, mely az antikvitásban csak elvétve, értékben mélyen a katonai és hazafiúi bátorság alatt jelentkezett, az újkor hajnalán hihetetlen gyorsasággal az erkölcsi értékek legmagasabb soraiba emelkedett. Hasonlóképpen változnak meg egyes struktúrák, értékek és elméletek *funkciói* is. Szeretnénk azonban még egyszer hangsúlyozni, hogy az említett süllyedés és felemelkedés az alapvető szférák belső ügye. A történelem folyamán létrejött heterogén szférák maguk — miután egyszer létrejöttek — nem pusztulnak el.

A történelem folyamata értékek egymásra épülésének illetve egy és más érték degenerálódásának és pusztulásának processzusa. Az egyes heterogén szférák *létezése* magában véve is értékjelenség; értéknövekvés és pusztulás dinamikája a heterogén szférák tartalmában illetve azok belső szerkezetében játszódik le. Így pl. a „termelés” vagy „erkölcs” szférájának létrejötte értékjelenség: az, hogy „miféle” termelés vagy „miféle” erkölcs jelzi az értéképülés vagy pusztulás hullámmozgását.

De mindenekelőtt mit nevezünk értéknek? Mindazt, ami az ember nembeli lényegéhez tartozik és ami közvetve vagy közvetlenül hozzájárul a nembeli lényeg kibontakozásához. Elfogadjuk a fiatal Marx — később is megőrzött — koncepcióját az emberi lényegről, melyet Márkus György sokoldalú analízise tárt fel számunkra. Eszerint Marxnál az emberi lényeg összetevői: a munka (objektíváció), a társadalmiság, az univerzalizitás, a tudatosság és a szabadság. Az emberi lényeg tehát nem az ami az emberiségben, még kevésbé az egyes emberben mindenkor „benne volt”, hanem az emberiségben, az emberi nemből benne rejlő *lehetőségek* fokozatos és folyamatos realizálása. Visszatérve az érték-problémára. Mindaz, ami bármely szférában a mindenkor jelen állapothoz képest gazdagítja ezeket a lényeg komponenseket: értéknek tekinthető; s ellenkezőleg, mindaz, ami az egy adott lényeg-komponens fejlődésében elért fokot közvetlenül vagy közvetve visszavonja: nem-értéknek (Unwert). Az *érték tehát társadalom-ontológiai* kategória, mint ilyen objektív; nincs természeti objektivitása — csak természeti feltétele —, de van társadalmi objektivitása. Független az egyes emberek értékelésétől, de nem független az emberek tevékenységétől, hiszen társadalmi viszonyok kifejeződése és eredője. Marx különben számtalanszor elemezte ezt a sajátos társadalom-ontológiai objektivitást. Hogy csak két példára utaljak. Magánál a gazdasági érték elemzésénél, amennyiben kifejti, hogy semmiféle vegyelemzéssel ki nem mutatható, mégis messzemenően objektív; másutt, amidőn disszertációjában kigúnyolja az ontológiai istenbizonyíték kanti cáfolatát s joggal írja, hogy az istenek — mint társadalmi valóságok — ténylegesen léteztek, hatottak, sőt, fejlődtek. Hozzátehetjük: olyan ember számára is léteztek, aki nem hitt bennük.

A heterogén társadalmi valóság *minden* szférájában kibontakoznak — persze egymással összefüggésben — az említett objektív értékek s ugyancsak *minden* szférában létrejöhet a devalválódás is. Maga a termelés lehet pl. univerzális, szabad, tudatos, vagy ellenkezőleg — mint

éppen az elidegenedettségben —: specializálódott, mechanikus bérabszolga-tevékenység. A sajátosan erkölcsi értékeknél — melyek értékmi voltát viszonylag korán tárták fel — különösen könnyen belátható, hogy mennyire az emberi lényeg különböző aspektusainak kibontakozására irányulnak. Nincs különálló „erkölcsi” tevékenység, az erkölcs az emberi tevékenységek egy vonatkozása. Ez a vonatkozás pedig — hogy a legnagyobb elvontságban fejezzük ki magunkat — a *partikularitás viszonya a nembeli általánosság*hoz. Ennek a nembeli általánosságnak hordozója mindig valamely konkrét társadalmi szerkezet, közösség, szervezet, társadalmi követelmény, eszme. Az erkölcs olyan követelmények és szokások rendszere, mely többé-kevésbé belső szükségletté — morális szükségletté — teszi az emberek számára azt, hogy felülemelkedjenek partikularitásuk *közvetlen* szükségleteim — s ezek kifejeződhetnek vágyban, haragban, szenvedélyben, egoizmusban, akár az önzés hideg logikájában is —, s azonosítsa partikularitását egy saját személynének esetlegességén túli társadalmi követelménnyel, igénnyel, akcióval, az előbbit az utóbbi fokára „emelje”. Ezen az alap struktúrán nem változtat az sem, hogy vannak olyan negatív értéktartalmakat hordozó közösségek, melyhez képest a legszöszösz és legesetlegesebb partikuláris igény kielégítése is *tartalmilag* — de nem szerkezetileg — magasabb rendű. Ha egy futó pillantást vetünk a leghagyományosabb és ugyanakkor legszöszösz erkölcsi értékekre — mint pl. becsületesség, igazságosság, bátorság —, nem lesz kétséges, hogy ezek — akár mint normák, szokások, eszmék — mindig a partikularitás nembelivé emelésének eszközei voltak, s tartalmuk különbözősége messzemenően attól függött, hogy milyen közösséghez kellett az egyénnek felemelkednie. Hozzá kell különben tennünk, hogy a művészet, mint az emberi történelem öntudata és emlékezete — hogy Lukács György meghatározását idézzük — szintén teljesíti az előbbi funkciót: a partikularitás „felemelését” a nembeliségbe; s így nem véletlen — s itt újra Lukács Györgyre utalunk —, hogy a művészet egyik központi kategóriája — a katarzis — voltaképpen etikai kategória.

Visszatérve az erkölcsi értékek komplex voltához. Mindaddig csak az emberi lényeg kibontakozásának a társadalmiságra vonatkozó mozzanatáról beszéltünk. De — hogy egy másik aspektust említsünk — a szabadság is az etika egyik központi kategóriája. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy ez nem volt mindig így. Az antik etikák érték-hierarchiájának csúcán nem a szabadság, hanem a boldogság állt. A szabadság akkor vált egyre sokoldalúbban az etika szívévé, midőn központi szerepe lett a valóságban magában; akkor, amikor felbomlottak a régi típusú természetadta közösségek, fejlődésnek indult a kapitalista társadalom, megszűnt az ember feltétlen és természetes beleszületettsége egy adott társadalmi szituációba, s így az ember — legalábbis elvontan, lehetőség szerint — megválaszthatta helyét a világban s ezzel erkölcsét és normáit is, s ezzel megszűnt az erkölcsi kódexhez kötött etika szükségessége. A „szabadság” mint az erkölcs újabb centrális kategóriája tehát *értéknövekedést* fejezett ki. Ez az értéknövekedés valóságos, objektív volt még akkor is, ha az egyedek óriási többsége számára csak mint elvont lehetőség volt is jelen. Nincs

terünk arra, hogy elemezzük: hogyan épül az univerzalitás, a tudatosság s a munka (objektíváció), továbbá az ezekhez való viszony is az erkölcs világába. Mindenki könnyen meggyőződhet róla.

Az értékek kibontakozása tehát heterogén szférákban történik. Ezek — mint erről beszéltünk — egyenlőtlenül fejlődnek. Így az egyik szféra kibontakoztathatja az emberi lényegét egy vonatkozásban, míg a másik vonatkozásban kontrakarírozhatja azt, a devalválódás irányába mutathat. A történelem a heterogén szférák értékcollízióinak története.

De a heterogén szférák kollíziója csak egyike a történelem folyamatos értékcollízióinak. Egy szférán belül is tipikus az a szituáció, midőn az lehetőséget ad az emberi lényeg egy vonatkozásának kiteljesítésére, de elkorcsosítja a másikat. Gondoljunk csak a társadalom fejlődésére az elmúlt évszázadokban. Az integráció, a számunkra való — azaz tudatosult — emberiség, továbbá a világtörténelem kibontakozása az egyik oldalon kétségtelenül objektív értékmomentum, ahogy az emberek elmagányosodása, közösségi bázist vesztese, a nagy társadalmi mechanizmusoknak való manipulált alárendelődése a másikon ugyancsak kétségkívül objektív devalváció — s a példákat lehetne szaporítani.

Már az eddigiekből is világos, hogy az érték kibontakozásban egy fejlődési tendenciát látunk, s hogy az értéképülés és devalváció állandó hullámmozgásában az értéképülést tekintjük alapvetőnek; így tehát a történelmet fejlődésnek, a társadalmi szubsztanciát fejlődő szubsztanciának tekintjük. Ha érték kibontakozáson pusztán az erkölcsi értékek szaporodását és gazdagodását értenénk, akkor legalábbis kétséges, hogy igazolni tudnánk álláspontunkat. Mindenesetre könnyen ellenünkbe vethetnék, hogy az emberek nem lettek sem jobbak sem boldogabbak. Mi több: ha értékfejlődésen azt értenénk, hogy bizonyos történelmi korok *realizált* értékei *globálisan* fejlettebbek korábbi korok *realizált* értékeinél — ugyancsak globálisan —, akkor is igen nehezen vagy egyáltalán nem sikerülne álláspontunkat igazolni. Csakhogy mi sem nem szűkítjük az érték fogalmát az erkölcsi értékre s magát az erkölcsi értékét sem a jóságra vagy a boldogságra, továbbá nem azonosítjuk az értékfejlődést egy adott kor ténylegesen funkcionáló értékeinek összességével.

Ami az első kérdést illeti. Ismételjük, hogy mindazt értéknek tekintjük, ami az emberi lényeg kibontakozásának közvetlen vagy közvetett előidézője, feltétele. Tehát értéknek tekintjük a termelőerőket és értékfejlődésnek azok kibontakozását, mivel ez egyrészt közvetlenül jelenti az ember képességeinek fejlődését, másrészt közvetve, amennyiben növeli a használati értékek mennyiségét s ezzel az emberi szükségleteket, s csökkenti az egyes termék előállításához társadalmilag szükséges munkaidőt. Ez a fejlődés minden más érték kibontakozásának bázisa. Ha most ellenünkbe vetik az az elidegenedés tényét vagy egy manipulált emberiség sötét utópiáját, akkor azt válaszoljuk, hogy a termelőerők fejlődésének objektív és alapvető érték volta nem jelent mást, mint hogy az emberi lényeg univerzális kibontakozásának *elengedhetetlen feltétele*. Az egyéb — heterogén — szférákban lejátszódó érték növekedésről vagy esetleges értékdevalvációról

ról önmagában még mit sem mond. Egy társadalmi struktúra összértéke akkor is süllyedhet, ha az egyik szféra érték tartalma nő; ez azonban még nem cáfolja meg, hogy *ennek* a szférának érték tartalma valóságos érték tartalom és hogy az növekszik. A mi esetünkben: nem cáfolja meg, hogy ez az értékfejlődés (a termelőerőké) a többi szférák érték kibontakozásának bázisa, természetesen ezt csak az „anélkül nincs” értelmében és semmiképp sem hierarchikus értelemben véve.

A termelőerők fejlődésében — mely, mint láttuk, maga is értékfejlődés — legplauzibilisebben mutatható ki a felfelé vezető út, a történelem fejlődő volta. De az a jelenség, melyről a következőkben szó fog esni, ugyanis *lehetőség és valóság diszkrépanciája*, már itt is megfigyelhető. Így pl. a valóságos termelés, a használati értékek mennyisége a feudalizmus kezdetein csökken az antikvitás legtermékenyebb korszakaihoz képest. De az új típusú termelés *lehetőségeiben* már akkor is sokkal többet tartalmaz, mint akár az antik termelés legmagasabb foka. *Nemcsak az értékvalóság, de az értéklehetőség is az értékfejlődés jelzője.*

De ha más szférák értékeit nézzük, akkor az előbb említett diszkrépancia állandóságának tényére bukkanunk. Elemezzük bár az erkölcsöt, a társadalmi szabadságot, az individuum kibontakozását, a művészetet vagy annak egyes ágait, fajait stb., nem kerülheti el figyelmünket az, hogy az értékfejlődés korántsem folyamatos. Midőn egy vagy más szférában bizonyos fokot elért, akkor — a társadalmi összstruktúrától függően — egy következő korszakban lezuhanhat erről a fokról, s megindul a deformáció, a devalváció, az ellényegtelenedés folyamata. Véleményünk szerint azonban egyetlen szférában sem lehet egyenlőségelet tenni egy értékfok elérése és elvesztése között. *Az elérés ugyanis mindig abszolút, az elvesztés relativ.* Amíg az emberiség egy bizonyos fokot el nem ért, addig az ahhoz a fokhoz tartozó értékgyarapodás nem létezik. Ha erről a fokról az adott szférában, vonatkozásban visszazuhan, akkor pusztán *lehetősége szerint létezik*, de teljesen sosem pusztul el. Fennmaradásának formái lehetnek a legkülönbözőbbek. Van, amikor egy valamikor egész közösségekben létező életforma (pl. az athéni demokrácia) elpusztul, de értékeinek többségét kis csoportok vagy akár egyének (ebben az esetben a sztoikusok és epikureusok) hosszú történelmi sivatagokon át vagy más értékek uralmának korszakaiban is megőrzik. Van midőn az elért értékfok elvont — bár sosem teljesített — normákban él tovább. Van midőn objektivációiban vár újrafelfedezésre, mint a homéroszi eposzok. Bármilyen hosszúak is a történelmi sivatagok egy vagy más értékszféra, értéksubstancia vonatkozásában, mindig vannak „őrzői”. A lehetőség szerinti létezés tehát csak feltételes pusztulás; az adott érték szempontjából sivatagnak tekinthető korok után megindul a régi érték újrafelfedezése s ezzel egyúttal mindig továbbépítése is, hogy majdan — magasabb fokon — esetleg megint lesüllyedjen a lehetőség fokára. Az emberiség kivívott értékei tendenciájukban sohasem pusztulnak el feltétlenül, mindig volt, van vagy lesz feltámadásuk. Ez az, amit az *emberi substancia legyőzhetetlenségének* neveznék, ami csak az emberiséggel, magával a történelemmel együtt pusztulhat el. Amíg van emberiség és történelem, addig van — fent értelmezett — értékfejlődés is.

Mindezzel természetesen nem vonom kétségbe az emberek (rétegek, osztályok) jogát arra, hogy egy adott kor *hic et nunc*-jának értékpusztulásain kétségbeessenek, felháborodjanak, még azt a jogát sem, hogy ezt a pusztulást helyrehozhatatlannak tekintsék. Nem paradoxon, ha azt állítjuk, hogy ez a felháborodás a kétségbeesés, a helyrehozhatatlanság perspektíváinak feltárása az értékmegőrzés egyik legfőbb forrása lehet. Persze nem mindig az; lehet hisztéria, a konfliktusok elutasítása, menekülés is. Hogy mikor értékmegőrző és mikor nem az egy effajta magatartás, azt mindig a konkrét szituáció dönti el. — Egy adott korban az értékpusztulás tényleges, még ha világtörténelmileg relatív is. Ha pl. Wright Mills kétségbeesett kortársai és honfitársai individualitásának ellényegtelenedésén, akkor érvelhetnénk azzal, hogy egyetlen, mégannyira manipulált kortársa sem érezné ma jól magát Platon államában vagy akár Campanella napvárosában, mert egyéniségét megfojtva látná, holott Platon vagy Campanella kortársai sok mindennel cáfolták ezeket a filozófusokat, de az individuum semmibebevételével éppen nem: az akkori individuumnak nem voltak individuálisabb szükségleteik, míg korunk jóval manipuláltabb individuumaiknak vannak. Az érv igaz, de nem igazságos. A társadalomkritikus joggal nem a világtörténelmen mér.

Eddig értéklehetőségről csak abban az értelemben beszélhetünk, hogy egy már kivívott érték visszasüllyed a lehetőség fokára. De a legkülönbözőbb értékszférákban is figyelemmel kísérhető egy másfajta lehetőség: az az értéklehetőség, amiről a termelőerők fejlődésével kapcsolatban szóltunk, ugyanis, hogy bizonyos termelési és társadalmi viszonyok elvontan nagyobb értéklehetőséget hordoznak, mint az előbbiek, de még nem bontakoztatták ki azokat. Ezért jogos társadalmi struktúrákat *saját* értéklehetőségein mérni. Ahogy a szocializmus adott formáinak, ezen formák értékviszonyainak megítélésében sem a kapitalizmus társadalmi értékei, hanem a szocializmus értéklehetőségei a reális mércék.

A történelem tehát a társadalom szubsztanciája. De a társadalom mindig egy adott komplexum, adott termelési móddal, osztályokkal, rétegekkel, gondolkodásmóddal és alternatívákkal. Ezek az osztályok, rétegek, gondolkodásmódok és alternatívák csupán relatív értéktartalmat vagy értéklehetőséget hordozhatnak. Mindenekelőtt azért, mert az érték teljessége — az emberi lényeg kibontakozása — csak a történelmi összfejlődés *végteien* folyamatában realizálódik. Másodszor azonban még az adott kor lehetőségeit sem foghatja át, olyannyira heterogén maga a valóság s olyannyira különbözhetnek egymástól, ellentmondhatnak egymásnak a különböző értékaspektusok az egyes döntéseknél. Hogy mennyire szélső eset, hogy egyes alternatívák vagy az azokat választó egyének minden érték híján legyenek s mennyire lehetetlen, hogy egy alternatíva vagy az azt választó egyén abszolút érték megtestesítője legyen, azt a művészet mindig nagyon jól tudta és ábrázolta. Ezt egyszerűen úgy fejezhetnénk ki, hogy nincs olyan jó dráma, melyben ne lenne mindenkinek „valami igaza”. De hangsúlyozni kell, hogy bár minden érték és minden értéktartalmú választás (a mindennapi élet számos választása nem értéktartalmú) relatív, ez korántsem tesz egyenlőségjelet a különböző választások, alternatív-

vák között. Nagyon durván azt mondhatjuk, hogy mennél több fajta érték realizálódik egy választásban, mennél intenzívebben és mennél gazdagabb lehetőség-udvarral, annál értékesebb — a maga totalitásában — maga a választás. Így pl. Marxnál a proletariátus az az osztály, mely saját felszabadításával az egész emberiséget szabadítja meg a kizsákmányolástól — s ez végtelen sok érték kibontakozásának talaja; nem utolsósorban annak, hogy a társadalom minden egyes individuuma magáévá teheti és megvalósíthatja ezeket az értékeket. Ebből a perspektívából ítéli meg Sismondi és Ricardo ökonomiai elméleteit, és marasztalja el a romantikus Sismondit a termelőerők fejlődésének alapvető értékét bizonyos fokig még cinikusan is valló Ricardóval szemben: „das Produktion der Produktionshalber nichts heisst, als Entwicklung des Reichthums der Menschlichen Natur als Endzweck . . . Dass diese Entwicklung der Fähigkeiten der Gattung Mensch, obgleich sie sich zunächst auf Kosten der Mehrzahl der Menschenindividuen und gewisser Menschenklassen vollzieht, schliesslich diesen Antagonismus durchbricht und zusammenfällt mit der Entwicklung des einzelnen Individuums, dass also die höhere Entwicklung der Individualität nur durch einen historischen Prozess erkauft wird worin die Individuen geopfert werden, wird nicht verstanden.”

Marx példája is jelzi — bár erre e keretek között csak utalhatunk —, hogy nemcsak az esztétikai és erkölcsi ítéletek értékítéletek. Minden társadalomra vonatkozó ítélet — amennyiben elméleten, világnézeten belül jelentkezik — értékítélet. Ettől még legkevesébe sem szubjektív: hiszen maguk a társadalmi értékek ontológiai tények. Mennél inkább tényleges — valóság és lehetőség szerint tényleges — értékeket tár fel egy elmélet, mennél világosabban fedi fel, hogy mi az érték kibontakozás útja, mi kontrakarírozza az értékfejlődést, annál igazabb, objektívebb egy elmélet. Megismerni és állást foglalni nem két külön entitás, hanem ugyanannak az értékfeltárásnak két oldala.

Mikor azt mondtuk, hogy minden társadalomra vonatkozó ítélet értékítélet, akkor azt a megszorítást tettük, hogy „amennyiben elméleten, világnézeten belül jelentkezik”. Ha ugyanis egyesével — absztrakta — vizsgálunk társadalomra vonatkozó ítéleteket, akkor könnyű kimutatni, hogy ezek közül számos nem értékítélet. Csakhogy a valóságban egyetlen társadalomra vonatkozó ítélet sem „él” egyedül. Kimondva vagy kimondatlanul mindig csak egy elmélet, világnézet, világkép egészének része, s mint annak része funkcionál. Egyes ítéletek elemzésével tehát ebben a kérdéskomplexumban egy lépést sem teszünk előre.

Minden választásnak, ítéletnek, tettnek van objektív értéktartalma. De az emberek sosem értékeket választanak, ahogy nem választják a jót vagy a boldogságot sem. Mindig konkrét eszméket, konkrét célokat és konkrét alternatívákat választanak. Konkrét választásaik természetesen mindig kapcsolatban vannak általános értékattitűdjükkel, ahogy egyes ítéleteik világképükkel. S fordítva: értékattitűdjük ilyen konkrét választások során szilárdul meg. A valóság heterogenitása miatt egyes esetekben nagyon nehéz eldönteni, hogy az adott alternatívák között melyik választás értéktartalma nagyobb, s ez a dön-

tés — amennyiben szükség van efféle döntésre — nem is mindig függetleníthető attól a konkrét személytől, aki választ. Thomas Mann azért mondta a fasizmus éveiről, hogy morálisan jó idők voltak, mert a fasizmus olyannyira *minden* alapvető emberi értéket visszavont, hogy relatíve könnyebb volt — persze nem fizikailag, hanem erkölcsileg, az egyértelműség szempontjából — a helyes választás. Hozzá kell tennünk, hogy talán éppen az emberiség elementáris felháborodása és revoltja a fasizmus ellen a legjobb bizonyítéka annak, amit az emberi szubsztancia legyőzhetetlenségének nevezünk.

Az emberi szubsztancia legyőzhetetlensége, az értékek fejlődése — mely a devalváció körülményei között is lehetőségként adva van — azért a történelem lényege, mert az történelem, mert diszkrét volta ellenére *folyamatos*, s mert éppen ez a folyamatosság a társadalom szubsztanciája. Most először vannak az emberiség kezében olyan eszközök — az atom- és hidrogénbombával —, melyekkel képes megszakítani ezt a folyamatosságot, megsemmisíteni saját történelmét. Így nem tagadhatjuk, hogy létező alternatíva történelmünk megsemmisülése, azaz értékeink megsemmisülése; persze olyan létező alternatíva, mellyel nem számolhatunk, mert számolni csak történelmünkkel és értékeinkkel tudunk. Ez az egyetlen olyan alternatíva, melyből nincs — legalábbis a mi történelmünk számára — feltámadás. Korunk értékeinek csomópontja ezért: megharcolni ezzel az alternatívával.

S most térjünk vissza kiinduló kérdésünkre: célszerű, objektíve teológikus folyamat-e a történelem? Erre a kérdésre egyértelmű nem-mel kell válaszolnunk. A történelmi alternatívák mindig reálisak: lehet bennük másképp dönteni, mint ahogy döntenek. A társadalmi fejlődésnek nem úgy *kell*t alakulnia, ahogy alakult, csupán úgy (azaz úgy is) *lehetett*. Gyakran a legdöntőbb fejlődési szakaszok éppen a *véletlen* szülöttei voltak; nem kétséges, hogy az antik (görög) termelés beindulása az ázsiai termelőmódhoz képest véletlennek tekinthető. Mi teremti azonban mégis az objektív célszerűség, gyakran egyenesen a történelem „értelmének” látszatát? Éppen a történelem szubsztancia volta, éppen az értékek egymásra épülése. Mivel az ember emberré válva, az állatvilágból kiemelkedve megteremtette saját lényege lehetőségeit, *mást nem valósíthat meg, mint ezeket a lehetőségeket*. Mivel bárhol és bármilyen vonatkozásban egyszer más megvalósítja azokat, a történelmi összfejlődést tekintve sosem vesztí többé el. Így alakul ki az a látszat, mintha egy építőmester furcsa tervéről, az „ész cseléről” volna szó. S mikor bekövetkeznek egyes értékek devalvációinak korszakai, midőn a tényleges fejlődés nem felel meg az állítólagos „célnek”, ebből a másnaposságból születik a történelem „ésszerűtlenségének” még abszurdabb látszata. Nem ismerhetjük fel a történelem célját sem egy — alternatíva nélkül értelmezett — szükségszerűségét, melynek képzete suba alatt azonos a célképzettel. De felismerhetjük egy további értékfejlődés lehetőségeit, s odaállhatunk ezek mellé, értelmet *adva* a mi történelmünknek.